

DZĪVĀS IZSTĀDES RĪGĀ 19. GADSIMTA PĒDĒJĀS UN 20. GADSIMTA PIRMAJĀS DESMITGADĒS

Ilze Boldāne-Zeļenkova

Dr. hist., vadošā pētniece, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts

Zinātniskās intereses: etniskā citādība, dzīvās izstādes Latvijā 19. gadsimtā un 20. gadsimta sākumā, etnogrāfijas vēsture

19. gadsimta otrajā pusē un laikā līdz Pirmajam pasaules karam mūsdienu Latvijas galvaspilsētas Rīgas kultūras norišu kalendārā atrodams plašs etnisko grupu un dīvaiņu (frīku) izrāžu piedāvājums. Izmantotais avotu materiāls – preses izdevumi, afišas un memuārliteratūra – šajā laika posmā liecina par vairāk nekā 40 dzīvo izstāžu ekspozīcijām. Eiropas un pasaules apritē esošo šī žanra izpildītāju pieejamību rīdzinieku un pilsētas viesu izklaidei nodrošināja Rīgas atrašanās nozīmīgu satiksmes ceļu krustpunktā, vairāku kultūru ietekmē un etnogrāfiskās izklaides industrijas uzņēmumu sakaru tīklojumā. Rakstā sniegts ieskats Rīgā demonstrēto “eksotisko” šovu piedāvājumā, aplūkojot to saikni ar laikmetam raksturīgajiem priekšstatiem par rasēm un evolūciju.

Atslēgas vārdi: etnogrāfiskās izstādes, dīvaiņu izrādes, eksponētā citādība, “dzīvie ekspozīti”, modernitāte, Rīga

Ievadam: kas bija dzīvās izstādes?

Ilgais 19. gadsimts nesa nozīmīgas izmaiņas sabiedrības struktūrā, vērtībās, zināšanās un izvēlēs. Pārmaiņas notika arī sabiedrības izklaides ieradumos, ko veicināja plašais, katra gaumei un ienākumiem atbilstošais piedāvājums. Tās skāra arī Krievijas impērijas sastāvā esošo Latvijas teritoriju. Pateicoties laikmetīgai satiksmes infrastruktūrai un izklaides industrijas sakariem, tobrīd mūsdienu Latvijas galvaspilsētā viesizrādēs piestāja daudzi, ja ne visi, ceļā uz Sanktpēterburgu esošie dažādu žanru mākslinieki¹ un trupas, to skaitā tās, kuru

1 Panteniusa 1997, 50.

pamatdarbība saistījās ar citādības eksponēšanu. Brīnumu kabineti (*cabinets of curiosities, Kunstkammern*) un panoptiki,² dzīvās izstādes un izrādes vilināja skatītājus, jo modernā sabiedrība alka tikt pārsteigta, gūt nepieredzētas izjūtas un elpu aizraujošas emocijas.³ Publika ziņkārību īpaši saistīja ārējā citādība – cilvēku fiziskās, sociālās un dzīvesveida atšķirības, ko skaidroja tobrīd attīstošos rasu⁴ un evolūcijas⁵ teoriju vai to interpretāciju ietvarā. Pieaugošais sabiedrības pieprasījums pēc minētā satura tika apmierināts, izmantojot tobrīd ļoti populāro kultūras komunikācijas formu – izstādi,⁶ tai skaitā koloniālās politikas⁷ ietekmē promotētās dzīvās izstādes (*live / living exhibitions*) jeb “eksotiskos” šovus, kas bija iecerēti gan kā izklaidējoši, gan kā izglītojoši pasākumi ar neeiropiskas cilmes personu vai cilvēku ar fiziskām vai garīgām nepilnībām iesaisti.

20. gadsimta vidū dzīvās izstādes izzuda no izklaides industrijas piedāvājuma. Tā noteica gan kino un tūrisma jomu uzplaukums, gan sabiedrības spiedienu, uzsverot šīs norises antihumāno iedabu. Tā paša gadsimta nogalē dzīvās izstādes kļuva par zinātnieku izpētes objektu. Cilvēka ķermeņa eksponēšana,

2 Panoptiks (panoptikum) [gr. pan ‘visi’ + optikos ‘redzams’] – neparastu objektu, vaska figūru krātuve, muzejs. Baldunčiks 2003, 554.

3 Bruckner 1999.

4 Rase – viens no kritērijiem klasifikācijas sistēmās, ko 18. un 19. gs. izstrādāja dabaszinātnieki (Fransuā Bernjē – *François Bernier*, 1620–1688; Kārlis Linnejs – *Carl Linnaeus*, 1707–1778; Johans Frīdrihs Blumenbahs – *Johann Friedrich Blumenbach*, 1752–1840; Semjuels Džordžs Mortons – *Samuel George Morton*, 1799–1851 u. c.), cenšoties rast objektīvu kritēriju sistēmu dabai un cilvēkiem. Šī klasifikācijas sistēma, ko mūsdienu ģenētikas pētījumi ir atspēkojuši un noraidījuši, paredzēja cilvēku iedalījumu vairākās lielākās grupās pēc viņu fiziskajām un sociālajām pazīmēm – ādas krāsa, galvaskausa izmēri, ģeogrāfiskā izcelsme. Rasēm tika piedēvētas arī noteiktas prāta spējas un uzvedība. Pieejams: <https://www.britannica.com/topic/race-human> (skatīts 30.01.2022.).

5 Evolūcija – atsevišķu rasu pārstāvji iezīmēja prototipus evolūcijas taisnē. Evolūcijas teorija – Čārlza Darvina (*Charles Darwin*, 1809–1882) izstrādātā teorija bioloģijā, kas paredz, ka visi augi, dzīvnieki un citas dzīvas būtnes uz Zemes savu mūsdienu veidolu un īpašības ir ieguvuši caur to prototipu modifikācijām vairākās paaudzēs. 19. gs. vidū evolūcijas teorijas publicēšana pavēra citu izpratni par cilvēku daudzveidību. Tā radīja jaunu skatījumu uz melnādaino cilvēku (domājams) iedzīvētā stāvokļa cēloņiem. Līdz 19. gs. 60. gadiem bez šaubām tika pieņemta melnādaino iedzīvotāju primitivitāte. Faktiski melnādainais bija kļuvis par jauno mežoni, izspiežot indiāņus un īrus, un ideoloģija sludināja, ka mežonīgums ir viņiem raksturīgs un nemainīgs. Pieejams: <https://www.britannica.com/science/evolution-scientific-theory> (skatīts 30.01.2022.); sk. arī: McLean 2012, 601; Wortman 2014, 47–70.

6 Hoffenberg 2001.

7 Blanchard et al. 2008; Harrison 2019, 37–84; Wortman 2014, 47–70; Pels 1997, 163–183.

akcentējot kultūras noteiktās rases, ķermeņa nepilnību un dzimuma atšķirības,⁸ kas vizuāli un caur stāstu par tām veidoja un nostiprināja stereotipus, ir bijusi vēsturnieku, etnologu un antropologu uzmanības lokā. Atsevišķos pētījumos gan dīvaiņu (*freak shows*), gan etniskās izstādes (*ethnic shows*) analizētas kā vienota, laikmeta ietekmēta kultūras izpausme, kurā, izmantojot daudzveidīgus, nekomplementārus apzīmējumus – “mežoņi”, “briesmoņi”, “kanibāli”, “pasaulē neglītākā sieviete” u. tml. –, atbildēts uz modernitātes kāri pēc sensācijas, stigmatizēta eksponētā joma un veidots pamats mūsdienu sabiedrībā eksistējošiem aizspriedumiem.

Cilvēku ķermeņu eksponēšanai pēc rases un kultūras pazīmēm Rietumvalstu historiogrāfijā ieviesti un paralēli lietoti vairāki nosaukumi – cilvēku zoodārzi (*Human Zoos*), etnogrāfiskās izstādes (*ethnographic exhibition*), etniskās izrādes (*ethnic shows*).⁹ Vācijā izmanto apzīmējumu tautu izstādes (*Völkerschauen*),¹⁰ bet Francijā – arī dzīvās bildes (*Tableaux vivants*). Historiogrāfijā plašākās diskusijas raisījās par nosaukuma *Human Zoos* lietojumu¹¹ – no pārliecinātiem tā aizstāvjiem, galvenokārt franču zinātniekiem, kas caur to uzsver šo izrāžu koloniālo izcelsmi un antihumāno raksturu,¹² līdz tā kritizētājiem, kas akcentē rīcības spējas (*agences*) klātbūtni aktieru izvēlē piedalīties izrādēs,¹³ kā arī tiem, kas izmanto šo apzīmējumu bez noteiktas konotācijas.¹⁴ Termina izvēlē franču zinātnieki vadījās pēc pasākuma norises vietas. Rietumeiropas valstīs tie galvenokārt bija zooloģiskie dārzi,¹⁵ kas eiropiešiem tīri fiziski lika skatīties no augšas uz padziļinājumā izvietotajiem un aiz mūra sienas esošajiem “eksotiskajiem dzīvajiem eksponātiem”. Līdz ar to franču vēsturnieku darbos ļoti klātesošs ir koloniālisma un rasisma diskurss. Raksta autore piekrīt termina “etnogrāfiskās izstādes” vai “etniskās izstādes” lietojumam, ko pārstāv vācu etnoloģe Hilke Tode-Arora. Zinātniece ir pētījusi gan vācu uzņēmēja Karla Hagenbeka (1844–1913) sazaroto etnogrāfisko industriju,¹⁶ kam bija sakari Rīgā, gan dzīvo izstāžu dalībnieku

8 Andreassen 2015; Garland-Thomson 1996; Garland-Thomson 1997; Půtová 2018, 91–102; Staszak 2015, 626–643.

9 Par termina ieviešanu sk.: Czarnecka 2018, 195–196.

10 Tautu izstādes – tulkotājas Lizetes Skalbes (1886–1972) piedāvājums terminam *Völkerschauen*, kas izmantots darbā Hagenbeks 1943, 39.

11 Czarnecka 2018, 195–196; Sánchez-Gómez 2013.

12 Blanchard et al. 2008.

13 Thode-Arora 2021, 45.

14 Kontler 2020, 173–174.

15 Rothfels 2002.

16 Thode-Arora 1989.

samoiešu dzīvesstāstus,¹⁷ un pierādījusi, ka dzīvo izstāžu uzplaukuma posmā aktieri nebija beztiesiski subjekti, viņus ar impresāriju saistīja savstarpēji noslēgtā līgumā atrunātās tiesības un pienākumi.

Izrietoši no skatījuma uz etniskajām izstādēm kā koloniālisma instrumentu¹⁸ (t. i., veids kā propagandēt koloniālās politikas materiālos un apgaismības darba ieguvumus – nest izglītību un Dieva vārdu “dzīvo eksponātu” sabiedrībā, kur, kā skatītāji par to varēja “pārliecināties” paši, tas ļoti nepieciešams) pētnieki pievērsušies arī to klātbūtnes analīzei Pasaules sasniegumu izstādēs (EXPO, World's Fairs).¹⁹ Kopš iedibināšanas 19. gadsimta vidū līdz pat 1958. gadam rasu un kultūras atšķirību demonstrācija bija neatņemama EXPO sastāvdaļa. Pasākumā, kurā koloniālās lielvalstis rādīja savus sasniegumus, izgudrojumus un ieguvumus, līdzās dabas resursiem eksponēti arī kolonizēto zemju iedzīvotāji. Viņi reprezentēja pakļauto sabiedrību daudzveidīgās kultūras, kam eksponētāji saskaņā ar savām zināšanām un priekšstatiem centās piemeklēt atbilstošu vietu sociālās evolūcijas gaitā,²⁰ ar ko tās asociēt. Tā, piemēram, 1909. gadā Sietlā (ASV) notikušajā Aļaskas, Jukonas un Klusā okeāna ekspozīcijā (*Alaska-Yukon-Pacific exposition*) Filipīnu salu iedzīvotāji – igoroti – tika eksponēti kā bronzas laikmeta sabiedrība²¹ (atstāstījums par pasaules izstādēs redzēto ir atrodamas arī aplūkojamā laika posma latviešu preses izdevumos²²). Arī dīvaiņu izrāžu pētnieki²³ norāda uz evolūcijas jautājuma ietveršanu citādos demonstrējošo pasākumu reklāmā, kur viņi pozicionēti kā “zudušais posms” stāstā par cilvēku sugas attīstību. Visbiežāk tas

17 Thode-Arora 2014.

18 Blanchard et al. 2008; Harrison 2019, 37–84; Wortman 2014, 47–70; Pels 1997, 163–183.

19 Auerbach, Hoffenberg 2008; Abbattista 2014.

20 19. gs. otrajā pusē viens no vadošajiem virzieniem etnoloģijā un kultūras antropoloģijā bija evolucionisms. Tā pamatideja balstījās uzskatā par noteiktām likumsakarībām kultūras attīstībā, ar kurām saskaras visas tautas. Tautu kultūras atšķirības nosaka tautu atrašanās dažādos sabiedrības vēsturiskās attīstības (sociālās evolūcijas) posmos. Pamatlicēji – Edvards Teilors (*Edward Tylor*, 1832–1917), Luiss Henrijs Morgans (*Lewis Henry Morgan*, 1818–1881), Džons Maklenans (*John McLennan*, 1827–1881), Džeimss Freizers (*James Frazer*, 1854–1941) un citi. Vairāk sk.: Carneiro 2003; Vermeulen 2015.

21 Informācija par šo grandiozo notikumu mūsdienu Vašingtonas Universitātes teritorijā un fotogrāfijas, kas atspoguļo igorotu pozicionējumu tajā, pieejamas: Washington University, the Allen South Library, Special Collections PH Coll 756.35.

22 Lietu rādīšana Londonas pilsētā. *Latviešu Avīzes*, 14.06.1851., Nr. 24, 1.–3. lpp.; Piedzīvojums Vīnē un citur. *Mājas Viesis*, 13.10.1873., Nr. 42, 334.–335. lpp. Gājiens pa pasaules izstādi un tās apkārtni. *Balss*, 28.06.1900., Nr. 26, 1. lpp.

23 Pūtová 2018, 96.

skāra ar hipertrihozi²⁴ vai mikrocefāliju²⁵ sirgstošos “dzīvos eksponātus”. Ja pirmie šim mērķim derēja pārliekā ķermeņa apmatojuma dēļ, tad otro “piemērotība” atrodama viņu īpašajā galvaskausa formā.

Dzīvo izstāžu fenomena analīze ietver arī tajās iesaistīto personību – “dzīvo eksponātu” un impresāriju – dzīvesstāstu vai trupu ceļojumu izpēti. Visvairāk izpētītu biogrāfiju un biogrāfisku pētījumu veltīts dīvaiņu izrāžu aktieriem,²⁶ to skaitā Rīgā bijušajiem Siāmas dvīņiem Čengam un Engam Bunkeriem²⁷ un Hulijai Pastranai.²⁸ Autobiogrāfijas un biogrāfiski pētījumi par izrāžu rīkotājiem, tostarp vācieti Karlu Hagenbeku (*Carl Hagenbeck*, 1844–1913)²⁹ vai amerikāni Finiasu Teiloru Bārnumu (*Phineas Taylor Barnum*, 1810–1891),³⁰ lieliski ilustrē izklaides industrijas darbību aplūkojamā laika posmā un dzīvo izstāžu aizkulises: no ieceres līdz realizācijai un iespējami lielas peļņas iegūšanai. Šādi uzzinām, ka Centrāleiropas kontekstā nozīmīgākais spēlētājs Karls Hagenbeks, kurš kā zooloģiskajiem dārziem, tā etnogrāfiskajām izstādēm (viņš tās dēvēja par antropoloģiski zooloģiskām izstādēm³¹) uzstādīja prasību pēc iespējami autentiskākas vides. Līdz ar to viņa etnogrāfiskā industrija piedāvāja dzīvās izstādes, kurās bija aplūkojami etnisko grupu pārstāvji tiem raksturīgo sadzīves, etnogrāfisko priekšmetu, floras un faunas ieskauci. Tā Karla brāļa Džona Hagenbeka (*John Hagenbeck*, 1866–1940) uz Rīgu atvestā singalu trupa pilnībā atbilda priekšrakstiem un, kā rakstīja vietējā presē, tajā ietilpa pat ziloņi. Šo ideju pārņēma arī citi impresāriji. Autentiskums kā dzīvās izstādes iezīme ir pavēris jaunu virzienu “eksotisko” šovu pētniecībā. Par šo jautājumu, kā arī par Eiropas muzeju kolekcijās esošo, no dzīvajām izstādēm nākušo etnogrāfisko priekšmetu nākotni

24 Hipertrihoze – pārmērīgs patoloģisks apmatojums, kas var būt lokalizēts vai aptvert visu ķermeni. Hipertrihoze ir saistīta ar tādiem traucējumiem kā anoreksija, atkārtotas ādas traumas, sistēmiskas slimības, vielmaiņas slimības un noteiktu zāļu un ķīmisko vielu iedarbība. Ļoti retos gadījumos traucējumi rodas dzimšanas brīdī. Pieejams: <https://www.britannica.com/science/hypertrichosis> (skatīts 30.01.2022.).

25 Mikrocefālija – iedzimts stāvoklis, kad zīdaiņa galva ir mazāka par viņa vecumam un dzimumam raksturīgo izmēru. Mikrocefāliskam indivīdam parasti ir arī samazināta izmēra smadzenes, lai gan to struktūra bieži ir normāla. Pieejams: <https://www.britannica.com/science/microcephaly> (skatīts 30.01.2022.).

26 Bogdan 1990.

27 Bryant Bunker 2001; Huang 2018.

28 Kopania 2019, 27–64; Garland-Thomson 2017, 35–49.

29 Ames 2008; Hagenbeks 1943; Thode-Arora 1989; Thode-Arora 2021, 45–76.

30 Barnum 2017.

31 Hagenbeks 1943, 41. Historiogrāfijā tāpat pastāv uzskats, ka nosaukumu – antropoloģiski zooloģiskās izstādes radījis ASV uzņēmējs Finiass Teilors Bārnums (Blanchard et al. 2008, 5).

Centrālās un Austrumeiropas pētnieki debatēja Rīgā 2023. gada oktobrī notikušajā konferencē.³²

Pētījumi par dzīvo izstāžu ceļojošo trupu iekšējo struktūru, savstarpējām attiecībām un sadarbību ar impresārijiem, kā arī viņu turpmākajiem likteņiem pēc viesizrāžu beigām ir vēl viens virziens eksponētās citādības atklāšanai, kas dod vārdu un piešķir rīcībspēju visiem procesā iesaistītajiem.³³ Tāpat dzīvās izstādes parādās pētījumu tematikā, kas izvērtē antropoloģijas vai medicīnas u. tml. zinātnes jomu vēsturi un zinātniskā rasisma klātbūtni tajā.³⁴ Impresāriji cieši sadarbojās ar zinātniekiem. Sadarbība bija abpusēja: zinātniekiem bija pielaide “dzīvajiem eksponātiem” mērījumu veikšanai, bet viņi savukārt piedalījās ekspozīcijās, pārliecinot auditoriju par aplūkojamā eksemplāra unikalitāti.³⁵ Nereti impresāriji bija zinātnisko biedrību locekļi. Piemēram, Karls Hagenbeks sastāvēja Berlīnes Antropoloģijas, etnoloģijas un aizvēstures biedrībā (*Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*).³⁶ Tāpat zināmi gadījumi, kad kādas etniskās grupas pārstāvis vai divainis “strādāja” par eksponātu zinātnieku publiskajās lekcijās, kas bija populāri pasākumi 19. gadsimtā. Tādi notika arī Rīgā.³⁷

Poļu etnologu Dagnoslava Demska un Dominikas Čarņeckas vadībā sagatavotajā kolektīvajā monogrāfijā³⁸ tiek analizēti etnogrāfisko izstāžu ienākšanas ceļi un eksponēšanas prakses Centrālajā un Austrumeiropā, kā arī diskutēts par to, kā šajās teritorijās esošo impēriju iedzīvotāji, kas pārsvarā paši bija kolonizēti, uztvēra izstādēs demonstrēto. Šis aspekts ir aktuāls arī Latvijas teritorijas un Rīgas kontekstā, kur dzīvo izstāžu vērtējums atšķirās rīdzinieku – vāciešu, krievu un latviešu – uztverē, ko apliecina tēmā izmantotais avotu materiāls – vizuālie avoti, prese un memuārliteratūra.

32 Boldāne-Zeļenkova, Czarnecka 2023.

33 Thode-Arora 2014; Poignant 2004; Lukin 2023, 32; Lindfors 1999.

34 Zinātniskais rasisms – zinātnes tradīcija izmantot bioloģiju ne tikai, lai pierādītu rases pastāvēšanas faktu, bet arī uzsvērtu un izceltu eksistējošās sociālās hierarhijas (Garrod 2006, 54), resp., centieni izmantot zinātnes autoritāti, lai pamatotu rasu aizspriedumus un ideju par baltās rases pārkumu.

35 Kopania 2019, 49.

36 Thode-Arora 2021, 64.

37 1872. gada 20. jūlijā Rīgas Dabaspētnieku biedrība (*Naturforscher-Vereins zu Riga*) organizēja šādu pasākumu ar ģeogrāfa, etnogrāfa un Āfrikas pētnieka Georga Šveinfurta (*Georg August Schweinfurth, 1836–1925*) piedalīšanos (Zur Tages Chronik. *Rigasche Stadtblätter*, 27.07.1872., Nr. 32, S. 8. Georga Šveinfurta lekcijas atreferējumi publicēti vairākos laikraksta *Rigasche Zeitung* 1872. gada jūlija nogaļas numuros). Šo lekciju savā dienasgrāmatā min arī Jūliuss Dēriņš (1818–1898). Dēriņš 2019, 187.

38 Demski, Czarnecka 2021.

Šī raksta mērķis ir sniegt ieskatu par mūsdienās pretrunīgi vērtētā, zināšanas un arī aizspriedumus vairojošā izklaides veida – dzīvo izstāžu – klātbūtni Rīgas kultūrvidē, izceļot to variāciju daudzveidību un vietu rīdzinieku izklaides ieradumos un priekšstatos. Teksta izklāsts strukturēts trijās apakšnodaļās, atklājot kopīgo un atšķirīgo etnisko un dīvaiņu izrāžu organizācijā, eksponēšanas veidā un pieejamībā.

Rīga un dzīvās izstādes

Presē laikabiedru sniegtais apraksts par plašo izkaižu piedāvājumu – cirku, panoptiku, anatomisko muzeju, kinematogrāfu, panorāmu – Kurzemes guberņas pilsētas Jelgavas tirgus laukumā 20. gadsimta sākumā³⁹ ļauj iztēloties, kas tobrīd norisinājās vienā no Krievijas impērijas mērogā nozīmīgākajām pilsētām Rīgā.⁴⁰ Lai gan zināms, ka dzīvās izstādes notikušas arī Dubultos, Cēsīs un Liepājā,⁴¹ vislielākā to koncentrācija tomēr bija mūsdienu Latvijas galvaspilsētā. To ietekmēja kā modernā transporta infrastruktūra, tā vietējo vācbaltiešu ciešie kultūras un ekonomiskie sakari ar tautiešiem vācu zemēs (no 1871. gada Vācu impērijā).⁴²

Aplūkojamā laika posmā Rīgā notika vismaz 18 etnogrāfiskās izstādes, vismaz 25 pasākumi ar dīvaiņu piedalīšanos un vairākas ekspozīcijas panoptikos⁴³ un ceļojošos anatomiskos muzejos⁴⁴ ar dzīvu un nedzīvu (izbāzeņi, vaska figūras, kaulu materiāls) eksponātu iesaisti. (1. att.) Salīdzinājumam: Vācijā, kas tiek uzskatīta par vienu no četrām valstīm, kurās bija milzīgs pieprasījums pēc šāda veida izklaides,⁴⁵ laika posmā no 1875. līdz 1930. gadam fiksētas 400 etniskās izrādes.⁴⁶

Par izstāžu norises vietām izvēlētas vairākas adreses Vecrīgā (Iekšrīga, *Innenstadt*), tai skaitā Audēju iela 12 un 18, Basteja laukums, Jēkaba laukums, Kaļķu iela 15 un 20, Lielā Smilšu iela 15, Šķūņu iela 13, Tirgoņu iela 15, Vaļņu

39 No Jelgavas. *Mājas Viesis*, 22.09.1904., Nr. 38, 3. lpp.

40 Oberlenders 2004, 11–30; Ķikuts 2016, 26, 28; Straubergs 2019, 576.

41 Raksta autore sagatavotā dzīvajām izstādēm Latvijā veltītā virtuālā izstāde aplūkojama šeit: <https://dzivasizstades.wixsite.com/divaini>.

42 Boldāne-Zeļenkova 2022b, 55–75.

43 Sludinājums: M. A. Šulca panoptiks un muzejs. *Baltijas Vēstnesis*, 03.06.1891., Nr. 123, 4. lpp.

44 Preišera anatomiskais muzejs. *Rigasche Stadtblätter*, 22.06.1867., Nr. 25, S. 7 (191); Ethnologischen Völker Kabinet. *Rigasche Zeitung*, 24.04.1857., Nr. 94, S. 4.

45 Līdzās Vācijai bija arī Lielbritānija, Francija un Šveice. Blanchard et al. 2008, 29.

46 Dreesbach 2012, 9.

1. att. Preišera anatomiskais muzejs. Plakāts no LU Akadēmiskās bibliotēkas Reto grāmatu un manuskriptu nodaļas

Fig. 1. Prawser's Anatomical Museum. Poster from the Department of Rare Books and Manuscripts of the Academic Library, University of Latvia

iela 30, kā arī tuvumā esošie parki – Ķeizardārzs un Vērmaņdārzs. Tāpat arī Daugavas pretējā krastā esošais Torņakalna parks un Ķeizarmežā 1912. gadā atklātais Rīgas Zooloģiskais dārzs. Norises vietas un līdz ar to arī ieejas maksa raisa jautājumus par šo pasākumu līdzvērtīgu pieejamību visiem rīdziniekiem un pilsētas viesiem,⁴⁷ privileģētākā situācijā izvirzot turīgāko sabiedrības daļu un vācbaltiešus. Norises vietas izvēli noteica ne vien potenciālā auditorija, bet arī citi faktori, tostarp trupas vai ekspozīcijas lielums un izrādes veids – viena aktiera teātris, etnogrāfisks uzvedums vai etnogrāfisks uzvedums un “iedzimto ciemats” (*native village*) ar dzīvnieku iesaisti,⁴⁸ kā arī nepieciešamie rekvizīti. Pilsētas centrā bija aplūkojams viss minētais, un līdzās iepriekš norādītajām adresēm nereti bija redzamas īslaicīgi uzlietas teltis brīnumu kabinetiem vai cirka izrādēm (Vērmaņdārzs un tuvākā apkārtnē) vai plašāki laukumi ar uzlietiem iedzimto ciematiem raksturīgo konstrukciju ēkām (Ķeizardārzs, Vērmaņdārzs).

Dzīvo izstāžu marketingā bija izstrādāta katra detaļa, jo tās, īpaši etnogrāfiskās izrādes, prasīja lielus finansiālus ieguldījumus. Lai naudu atgūtu un strādātu ar peļņu, katram sīkumam izrāžu reklāmās bija nozīme. Aktivitāšu shēma bija pārdomāta, tās ieviešanu nodrošināja dzīvo izstāžu organizētāju darījumu sakari ar vietējiem uzņēmējiem. Daļa impresāriju darbību sāka kā eksotisko dzīvnieku piegādātāji zvērnīcām, cirkiem un zooloģiskajiem dārziem,⁴⁹ viņiem bija izveidojies savs piegādātāju un biznesa partneru tīkls.⁵⁰ Iedibinātie kontakti tika likti lietā arī jaunajā biznesā, irējot pasākumu norises vietas un gādājot par potenciālās auditorijas intereses uzkurināšanu un noturēšanu. Rīgā bijuši vismaz četri etnogrāfiskajā industrijā nozīmīgi impresāriji: Džons Hagenbeks, šveicietis Alberts Urbahs (*Albert Urbach*), anglis Džons Huds (*John Hood*), citviet Vuds (*Wood*)⁵¹ un amerikānis Roberts A. Kanningems (*Robert A. Cunningham*).⁵² Izstāžu organizētāji bija labi informēti par pilsētas kultūras norišu kalendāru. Viņi pieskaņoja viesizrādes datumam, kad pilsētā gaidāms lielāks ļaužu pieplūdums, piemēram, gadatirgiem vai pilsētas svētkiem. Tā 1901. gadā, kad Rīga ar pēc labākajiem

47 Saskaņā ar vēsturnieku pētījumiem par 19. gs. un 20. gs. sākuma dažādām etniskajām grupām piederīgo rīdzinieku sadzīves un izklaides ieradumiem multietniskajā Rīgā eksistēja paralēlas pasaules, saskare starp tām notika galvenokārt darba vidē (Oberlenders 2004, 11–30). Šis jautājums izvērtēts izdevumā JEF publicētajā rakstā Boldāne-Zeļenkova 2022b, 55–75.

48 Blanchard 2008, 4–6.

49 Piemēram, Karls Hagenbeks. Sk.: Hagenbeks 1943, 40–41.

50 K. Hagenbeks ir saistīts arī ar Rīgas Zooloģiskā dārza izveidi.

51 Czarnecka, Demski 2021, 33.

52 Blanchard et al. 2008, 6; Poignant 2004.

EXPO paraugiem ierīkotu izstādi svinēja 700 gadu jubileju, tajā klātesošs bija Dahomejas amazoņu ciemats un performance.⁵³

Rīdzinieki uzzināja par trupas tuvošanos vismaz pāris nedēļu pirms tās ierašanās pilsētā. Vietējos laikrakstos vācu, latviešu, retāk krievu valodā lasāmās ziņas vēstīja par trupas panākumiem iepriekšējās izrādīšanas vietās. Par pasākuma vietu un laiku potenciālos skatītājus informēja avižu pēdējās lappusēs ievietotie sludinājumi un vides reklāmas jeb afišas.⁵⁴ Atsevišķos gadījumos sludinājumus parakstīja trupas vadītājs vai norises vietas izīrētājs, bet nereti tie bija anonīmi. Reklāmas materiāli bija iepriekš sagatavoti un satura ziņā maz atšķirās neatkarīgi no tā, kur tie publicēti – Rīgā, Varšavā, Viļņā vai citviet.

Viesizrāžu laikā presē parādījās gan komplementāri, gan kritiski pasākumu un tajos iesaistīto personu apraksti, kas arī veicināja auditorijas interesi par norisi. Papildu peļņas avots kā impresārijiem, tā “dzīvajiem eksponātiem” bija viesizrāžu norises vietu valodās izdotās brošūras (ietvēra biogrāfiskas ziņas vai “dzīvo eksponātu” izcelsmes vietas ģeogrāfiskās un sociālās vides aprakstus) un/vai pastkartes. Latvijas kontekstā līdz šim uzīta viena šāda brošūra latviešu valodā, kas izdota 1901. gadā un vēstīja par Alberta Urbaha uz Rīgu atvesto Dahomejas amazoņu trupu. Lai gan zināms, ka tādas bijušas arī citiem Rīgā eksponētajiem tēliem, piemēram, Hulijai Pastranai brošūras izdotas poļu (1859),⁵⁵ krievu (1858)⁵⁶ un citās valodās, rīdziniekiem paredzētus eksemplārus nav izdevies atrast. Tas pats sakāms par pastkartēm gan ar Siāmas dvīņu,⁵⁷ kas Rīgā viesojās 1870. gadā, gan minēto Dahomejas amazoņu⁵⁸ atveidu. Tāpat nav sekmējies ar fotogrāfiju atrašanu pat gadījumos, kad ir zināms, ka trupa Rīgā ir fotografēta. Piemēram, 1889. gadā laikraksts “Dienas Lapa” vēstīja par singaliem: “To pašu dienu fotogrāfs Šulcs dažus no viņiem nofotografējis, to starpā mazo pundurieni [Rīgā dzimušo singalu bērniņu. – I. B.-Z.] un lielākos bērnus.”⁵⁹

53 Boldāne-Zeļenkova 2022a, 13.

54 Afišas kā avota izmantošanu apgrūtinā fakts, ka tajās netiek minēts pasākuma norises gads. Tās jākorēlē ar citiem avotiem, piemēram, presi.

55 Kopania 2019, 50.

56 Morard 2016, 765–790.

57 The University of North Carolina at Chapel Hill Louis Round Wilson Special Collections Library: P 3761/1, 7–10; Syracuse University Libraries Special Collections Research Center, Becker collection of Charles Eisenmann photographs, Box 8, 1–4.

58 Attēls pieejams: www.voelkerschau.net (skatīts 20.02.2022.).

59 Rīgas notikumi. *Dienas Lapa*, 19.08.1889., Nr. 187, 3. lpp.

Dzīvo izstāžu veiksmīgais mārketinga, informācija presē arī vairākus gadus pēc “dzīvo eksponātu” viesizrādēm Rīgā,⁶⁰ pat neraugoties uz vides pieejamības un finansiāliem šķēršļiem, veicināja to, ka ilgā 19. gadsimta gaitā arī latviešu sabiedrība pilsētās un laukos pazina šo izklaides veidu. To apliecināja pilsētu un miestu gadatirgos atrodami, lai arī visai neprasmīgi, izrāžu atdarinājumi. Presē un vēlāk arī daiļliteratūrā aprakstīti gadījumi, kad gadatirgu izpriecu būdās eksponētie “mori” bija ļoti līdzīgi kaimiņu kalpa puisim vai pilsētniekam ebrejam, kas seju nosmērējis ar sodrējiem,⁶¹ bet “nāra”,⁶² asti būdā atstājusi, baudīja tirgus piedāvātās izpriecas.

Eksponētā etniskā citādība

Sekojo analogiem procesiem Eiropā, arī Rīgas informatīvajā telpā lielo ģeogrāfisko atklājumu un tiem sekojošās koloniālās politikas ietekmē nozīmīgu vietu sāka ieņemt ziņas par tālām zemēm un svešām tautām, viņu izskatu, ieražām un dzīvesveidu. Informācijas klasifikācijā būtisks bija “dzīvo eksponātu” un auditorijas etniskās, reliģiskās un kultūras piederības salīdzinājums, vēlāk – izmantojot jaunākās atziņas rasu iedalījuma un sociālās evolūcijas jomā. Ziņu autori bija misionāri, karavīri, zinātnieki vai izdevniecību darbinieki – aculiecinieki un aculiecinieku vēstījuma pārstāstītāji. 19. gadsimtā šo rubriku laikrakstos papildināja arī informācija par etnogrāfiskajām izstādēm, kas norisinās tālākā (pasaules izstādes Vīnē, Parīzē) vai tuvākā apkaimē. Tepat Rīgā notikušās etnogrāfiskās izstādes un izrādes lasītājiem ļāva pārliecināties par izveidojušos priekšstatu atbilstību. Un viņi nebija vilušies! Tas tika nodrošināts, jo performances atbilstība auditorijā dominējošām klišejām, kā liecina vācu pētnieces Annas Drēsbahas pētījums, bija viens no komerciāli veiksmīgas etnogrāfiskās izrādes priekšnoteikumiem.⁶³

Pirmā zināmā ekspozīcija Rīgā, kas piedāvāja aplūkot piecu cilvēku augumus, kas vizualizēja piecas “cilvēku zortes”, notika 1835. gada nogalē.⁶⁴ (2. att.)

60 Piemēram, par Huliju Pastranu. Iekšzemes ziņas. *Mājas Viesis*, 28.09.1885., Nr. 39, 2. lpp.

61 Iz Bauskas. *Latviešu Avīzes*, 27.10.1893., Nr. 43, 3. lpp.

62 Nāru tēma nebija neparasta dīvaiņu izrādēs vai panoptiku ekspozīcijās. Karls Hagenbeks atmiņās raksta, ka viņa tēvs 19. gs. vidū pārdevis roni, kas tirgus būdās eksponēts kā nāra (Hagenbeks 1943, 14). Savukārt Bārnuma muzejā Ņujorkā demonstrētā mumificētā nāra bija veiksmīga divu radību – pērtiķa un zivs – kombinācija (Syracuse University Libraries Special Collections Research Center, Becker collection of Charles Eisenmann photographs, Box 13).

63 Dreesbach (2012).

64 Sludinājums. *Rigasche Zeitung*, 30.11.1835., Nr. 142, S. 8.

1888

Verabgesetzte Preise.

Unterzeichneter hat die Ehre, dem hohen Adel und verehrungswürdigen Publikum die Anzeige zu machen, daß er mit

Fünf Menschen

von verschiedenen Racen

angekommen, und dieselben hier zeigen wird.

Mit gleich großen Beschwerden als Kosten habe ich die verschiedenartigen Menschen von den entferntesten Gegenden unsers Erdbodens nach Europa gebracht, und jeder Sachverständige wird bei der Anschauung die Gewissheit erhalten, daß sie wirklich von der Abkunft sind, wofür sie ausgegeben werden; so wie sie dem Zuschauer ein wahrhaftes Bild von fünf Haupt-Menschenracen geben, die um so interessanter sind, als sich in Europa noch nie eine Gelegenheit dargeboten, eine gleichzeitige Vergleichung der Verschiedenheiten durch Anschauung vorzunehmen.

Die Personen, welche gezeigt werden, sind:

Ein junger Indianer aus Madras,
ein Abkömmling der Malay'schen Race, vorzüglich merkwürdig durch seine Gesichtsbildung und sehr starken Haarwuchs, so wie durch seinen schlanken Körperbau. Derselbe wird erstens in seiner wirklichen Nationalkleidung mehrere Gesänge in seiner Muttersprache ausführen, und zweitens abwechselnd sich im Fechten mit Nationalwaffen üben, worin er eine besondere Fertigkeit und Gewandtheit zeigt, welches gewiß jedem Zuschauer einen angenehmen Anblick gewähren wird. Dabei wird hauptsächlich bemerkt, daß die angegebene wirkliche Nationalkleidung den Anstand nicht verleiht.

Ein Nord-Amerikaner aus Nord-Island.
Derselbe ist von kleinerer Statur als der Afrikaner, hat krauses, wollartiges Haar, große Augen, breit hervorstehende Lippen, und wird sich gleichfalls in seiner Nationalkleidung in verschiedenen Uebungen produciren und eine eben so angenehme Unterhaltung gewähren.

Eine Süd-Amerikanerin aus Antigua,
einer Insel der kleinen Antillen, welche ein ganz kurzes, wollartiges Haar hat, und der äthiopischen Race sehr nahe kommt.

Ein Afrikaner aus Jexoff,
welcher durch eine regelmäßige Gesichtsbildung und besonders schönen, wollartigen Haarwuchs merkwürdig ist. Derselbe wird auch in seiner Nationalkleidung mehrere interessante und überraschende Uebungen, die den Zuschauer auf das angenehmste unterhalten, vornehmen.

Eine Australin von der Küste Papua in Neu-Guinea,
zur Papuasrace gehörend, besonders merkwürdig durch ihr tauberes Gesicht und Tragen von Ringen in der Nase, so wie durch ihr langes, krauses, wollartiges Haar. Diese werden durch verschiedene Nationalgesänge die Zuschauer bestens unterhalten, und mit dem Indianer ihre Nationaltänze produciren.

Eine Brillenschlange, in Weingeist aufbewahrt,
die vor Kurzem gestorben ist, zeige ich gleichfalls. Die Indianer wissen mit diesen Schlangen, trotz ihres Giftes, sehr gut umzugehen.

Diese Menschen, welche in China zum ersten Male zur Schau ausgestellt, durch die Herren Professoren Dr. Garte und Heis, dann in Wien durch die Herren v. Schreiber, K. K. Regierungsrath und Director des Hof-Naturalien-Kabinetts, Professor Dr. Czermak und Dr. Fikinger, sowie in Berlin durch die berühmten Naturforscher Herren v. Humboldt und Prof. Dr. Eichensstein, in Königsberg aber durch die Herren Professoren Rätzke, Diez und v. Wehlen untersucht, für die angegebenen Racen wirklich erkannt, und an den Herren, Mäcener und andern Hohen, sowie in vielen großen Sälen mit allgemeinem Beifalle gesehen wurden, sind für Jedermann sehr merkwürdig, besonders für Naturforscher, Professoren und Lehrer, sowie selbst für die Jugend, welche sich dadurch ein lebhaftes Bild der verchiedenen Nationen einprägen kann; und so hoffe ich mit einem zahlreichen Besuche beehrt zu werden. **H. HILL.**

Diese Personen sind von Morgens 10 bis Abends 8 Uhr zu sehen. Bestimmte Vorstellungen werden täglich vier gegeben: die erste um 11, die zweite um 3, die dritte um 5 und die vierte um 7 Uhr.

Der Schauplatz ist in der Weberstraße im ehemaligen Del'sner'schen Hause, der Commerzbank gegenüber.

Preise der Plätze: Erster Platz 40 Kop. S. Zweiter Platz 20 Kop. Silber.
Kinder unter zehn Jahren zahlen für jeden Platz die Hälfte.

Unser Aufenthalt wird nur noch von kurzer Dauer seyn.

2. att. Pirmā zināmā etniskā ekspozīcija Rīgā 1835. gada novembrī–decembrī. Plakāts no LU Akadēmiskās bibliotēkas Reto grāmatu un manuskriptu nodaļas

Fig. 2. The first known ethnic exposition in Riga, November–December 1835. Poster from the Department of Rare Books and Manuscripts of the Academic Library, University of Latvia

Ilgā 19. gadsimta gaitā, īpašu koncentrāciju sasniedzot tā pēdējās desmitgadēs, Rīgā eksponēti pārstāvji no teju visiem kontinentiem – Ziemeļamerikas un Dienvidamerikas, Austrālijas un Okeānijas, Āfrikas un Āzijas.⁶⁵ Tāpat te izrādīti Krievijas impērijā par “eksotiskiem” uzskatītie tās ziemeļu tautu iedzīvotāji.⁶⁶ Līdzīgi kā citviet Centrālajā un Austrumeiropā, Rīgā pabijušo etnogrāfisko trupu lielums variēja no dažiem cilvēkiem ņencu grupā līdz vairākiem desmitiem trupas dalībnieku Āfriku un Āziju reprezentējošās izstādēs: 28 singali, starp tiem viena sieviete (1888. gada septembris), 36 singali, ieskaitot četras sievietes, četrus bērnus (1889. gada jūlijs), 18 ašanti – 9 sievietes, 8 vīrieši un 1 bērns (1889. gada jūlijs), 52 ašanti – 29 sievietes un 23 vīrieši (1901. gada jūnijs–augusts), 60 somāļi (1912. gada aprīlis).⁶⁷ Tāpat atzīmējama arī šajā laikā pieņemtā prakse īpaši akcentēt etnonīmus ceļojošo cirku, Salamonska cirka⁶⁸ viesizrāžu afišās. Izceļot mākslinieku piederību, piemēram, japāņu, ķīniešu, beduīnu, indiāņu vai kreoliešu trupām,⁶⁹ skatītājs tika informēts, ka viņš redzēs ne vien akrobātus, jātniekus vai dejotājas, bet arī vizuāli atšķirīgu cilvēku ķermeņus. (3. att.)

Laikrakstu sleju autoru kultūras definētās un ar rakstītā vārda palīdzību tālāk nodotās ārējā un sociālā izskata, kā arī uzvedības atšķirības starp “dzīvo eksponātu” un skatītāju sabiedrībām ietvēra tādas pazīmes kā ādas un matu krāsa, matu struktūra, apģērbs un reakcija uz apkārtējās vides stimuliem. Viesizrādēs esošo afrikāņu aprakstos biežāk izmantotie apzīmējumi – “īsti nēģeri” (autentiski!), “melna ādas krāsa”, “melni skruļļaini mati”, “melns acis”, “biezas lūpas”, “baltām plaukstām un pēdām”, “puskaili”.⁷⁰ “No pirmā skata izskats diezgan nepatīkams,

65 Vairāk par šo raksta autore sagatavotajā dzīvajām izstādēm Latvijā veltītajā virtuālajā izstādē: <https://dzivasizstades.wixsite.com/divaini>.

66 Sludinājums: Samoeden nebst Rennthieren im Keiserlicher Garten. *Zeitung für Stadt und Land*, 05.02.1889., Nr. 30, S. 4; Zoologischesii sad: samoyedi. *Rizhskoe obozrenie*, 16.05.1915., Nr. 11, 7. lpp.

67 Singalieši. *Mājas Viesis*, 03.09.1888., Nr. 36, 3. lpp.; Rīgas notikumi. *Dienas Lapa*, 10.08.1889., Nr. 179, 3. lpp.; Die Negerkarawane. *Zeitung für Stadt und Land*, 18.07.1889., Nr. 161, S. 3; Urbahs 1901, 5; Nēģeru trupa Rīgā. *Dzimtenes Vēstnesis*, 26.04.1912., Nr. 95, 5. lpp.

68 Salamonska cirks – uzņēmēja, cirka mākslinieka un zirgu dresētāja Alberta Salamonska (1839–1913) uzņēmums un ēka.

69 Sludinājums. *Rigasche Zeitung*, 13.04.1868., Nr. 85, S. 4; Sludinājums. *Düna Zeitung*, 23.12.1896., Nr. 289, S. 3; *Baltijas Vēstnesis*, 21.07.1889., Nr. 163, 4. lpp.; Sludinājums. *Rigasche Zeitung*, 20.08.1847., Nr. 192, S. 4; Sludinājums. *Rīgas Pilsētas Policijas Avīze*, 03.01.1896., Nr. 1, 4. lpp.; Sludinājums. *Düna Zeitung*, 23.12.1896., Nr. 289, S. 3.

70 Somali nēģeri. *Dzimtenes Vēstnesis*, 28.04.1912., Nr. 97, 9. lpp.; Rīgas notikumi. *Dienas Lapa*, 14.06.1889., Nr. 157, 3. lpp.; Im Thorensberger Park. *Zeitung für Stadt und Land*, 19.07.1889., Nr. 162, S. 3; Die Negerkarawane. *Zeitung für Stadt und Land*, 18.07.1889., Nr. 161, S. 3; J. Nēģeri Torņakalna dārzā. *Dienas Lapa*, 19.07.1889., Nr. 161, 3. lpp.

3. att. Samoaieši Salamonska cirkā 1896. gada decembrī. Attēls no: *Düna Zeitung*, 23.12.1896., Nr. 289, 3. lpp.

Fig. 3. Samoa in the Salamonsk Circus, December 1896. Image from: *Düna Zeitung*, 23.12.1896, no. 289, p. 3

pat pie daža riebiņš, kas tik pēc ilgākas “ieskatīšanās”, pieradināšanas tiek cik necik pieņemts,”⁷¹ – tā raksta “Dienas Lapas” apskatnieks par 1889. gadā Rīgā eksponētajiem ašantiem. Lai gan singalu apraksts bija diezgan līdzīgs – sarkanādaini, tumšas acis, puskailli, pastalas un apavus nepazīstoši Āzijas bērni,⁷² viņi savas pieticīgās, neuzbāzīgās uzvedības dēļ bija Rīgas publikas mīluļi, presē negatīvu komentāru nebija. Tāpat kā izskatā, arī uzvedībā “eksotiskie dzīvie eksponāti” pozicionēti kā pilnīgs pretstats steidzīgajiem un mērķtiecīgajiem ilgā 19. gadsimta eiropiešiem – smalkajiem kungiem un pēc jaunākās modes tērptajām dāmām.⁷³

“Dzīvo eksponātu” pievilcība, puskaillie ķermeņi, kas to izstaroja, Rīgas publiskajā telpā nerezonēja bailēs par rasu sajaukšanos, kā tas raksturīgs Rietumeiropai.⁷⁴ Attieksmi pret kailumu, tā eksponēšanu Latvijas kultūrvīdē aktīvi pārsprieda 20. gadsimta starpkaru posmā,⁷⁵ bet 19. gadsimtā ironizēja par

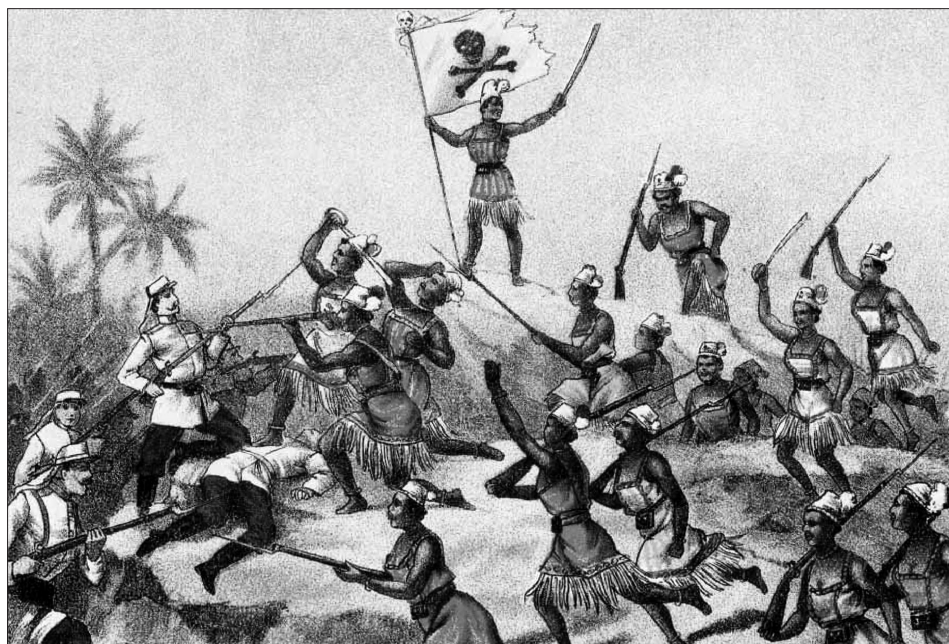
71 J. Nēģeri Torņakalna dārzā. *Dienas Lapa*, 19.07.1889., Nr. 161, 3. lpp.

72 Singalieši Ņeizara dārzā Rīgā. *Mājas Viesis*, 24.09.1888., Nr. 39, 1. lpp.; Singalieši. *Mājas Viesis*, 03.09.1888., Nr. 36, 3. lpp.

73 Gājiens pa pasaules izstādi un tās apkārtni. *Balss*, 28.06.1900., Nr. 26, 1. lpp.

74 Vairāk sk.: Czarnicka 2019, 111–135; Czarnicka 2020, 285–312.

75 Lipša 2012, 10–24.

4. att. Dahomejas amazones Rīgas 700 gadu jubilejā, Putnu pļava, 1901. gada jūnijs–augusts. Plakāts no LU Akadēmiskās bibliotēkas Reto grāmatu un manuskriptu nodaļas

Fig. 4. Amazons of Dahomey at the 700th anniversary of Riga, Putnu pļava (Bird Meadow), June–August 1901. Poster from the Rare Books and Manuscripts Department of the Academic Library, University of Latvia

greizsirdību un baumām par kāda etnogrāfisko izrāžu trupas dalībnieka, somālieša kāzām ar Vitebskas guberņas muižnieci.⁷⁶

Spriedumos par etniskajām izrādēm, tās dalībniekiem presē parādījās arī dzi-
mumu lom diskurs, atpazīstot auditorijas kultūrā sievietes lomai raksturīgo –
dzemdības, rūpes par ģimeni un mājsaimniecību – un izceļot pilnīgu kontrastu –
publiskais kailums, smēķēšana⁷⁷ un iesaiste militārās aktivitātēs. Kā “briesmīgākie
karavīri uz zemes”, “neprecētas”, “einuhu uzraudzītas”⁷⁸ Dahomejas amazones,
abesīniešu amazones jeb ašanti sievas saistīja Rīgas publikas uzmanību. (4. att.)
Lomām etnogrāfiskajos šovos bija liela nozīme. Tās bieži vien atšķīrās no izrādē
iesaistīto personu patiesās vietas konkrētas sabiedrības sociālajā hierarhijā, kas
radīja konfliktus impresāriju un trupu starpā, kā to rāda Todes-Aroras pētījumi.

76 Jaukta laulība. *Jaunās Latviešu Avīzes*, 20.07.1912., Nr. 58, 2. lpp.

77 Die Ashanti in Vilna. *Düna Zeitung*, 08.06.1889., Nr. 127, S. 3; Im Thorensberger Park. *Zeitung für Stadt und Land*, 19.07.1889., Nr. 162, S. 3.

78 Urbahs 1901.

Poļu etnologs Demskis uzsver, ka loma etnogrāfiskajā industrijā nereti bija svarīgāka par tās izpildītāju.⁷⁹ Miris izpildītājs ātri vien tika aizstāts ar citu. To apliecina arī vietējā vācu presē klātesošs apraksts par viesizrādēs Varšavā mirušu cilts vadoni, kuram Rīgā no izpildītāju vidus jau bija atrasts aizstājējs.⁸⁰

Etnogrāfisko izstāžu komunikācijai Rīgā izmantotie apzīmējumi “mežoņi”, “dabas bērni”, “attīstībā iedalījušas tautiņas”, “kultūrai ir ļoti tālu pakalā palikuši”, “nav pie gaismas nākuši”, “zemākā kārtā dzīvo”⁸¹ norāda uz laikabiedru pārliecību par “dzīvo eksponātu” un skatītāju atrašanos uz dažādiem sociālās evolūcijas pakāpieniem. To apliecina arī eksponēto etnisko grupu materiālās kultūras objektu raksturojums presē, kas neatkarīgi no jomas – darbarīki, ieroči vai ēkas – vērtēti kā vienkārši, primitīvi.⁸² Arī viesu dziedāšanas veids, kas nebija salīdzināms ar tobrīd populāro koku mūziku, auditorijai izklausījies pēc ķērķšanas.⁸³ Tāpat apgalvots, ka singalu dāmām vienmuļā bungu dauzīšana esot tikpat ierasta nodarbe kā vietējām dāmām klavierspēle.⁸⁴

Kultūras un rases atšķirības demonstrējoši cilvēku augumi un konteksts ap tiem, īpaši latviešu presē komunicēts visai didaktiskā ietvarā. Galvenais vēstījums – vien pievēršanās kristīgai ticībai un izglītība ir ļāvušas latviešiem izvairoties no eksponēto tautu likteņa. Caurskatot latviešu presē publicētos materiālus par “eksotiskajām” etniskajām izrādēm, jāsecina, ka, izņemot gadījumus ar ašanti trupām, tiem raksturīga līdzjūtīga nostāja pretstatā vietējā vācu presē dominējošai aizbildnieciskai attieksmei pret “dzīvajiem eksponātiem”. Latvijā iznākušajā krievvalodīgajā presē šī tēma pārsvarā parādās sludinājumu sadaļā, bet 1901. gada jubilejas pasākumos Dahomeju ciemats vērtēts kā nevērtīgs un lieks lielajā jubilejas izstādē.

Neraugoties uz aizbildniecisko attieksmi, simpātijām un līdzjūtību, kas pausta pret Rīgas kultūrtelpā eksponētajām cilvēces daudzveidību pārstāvošajām etniskajām grupām, rīdzinieki neatkarīgi no tautības skaidri apzinājās atšķirības un robežu, kas viņus šķir no uz skatuves esošajiem.

79 Demski 2021, 196.

80 Im Thorensberger Park. *Zeitung für Stadt und Land*, 19.07.1889., Nr. 162, S. 3; Der Negerkarawane. *Zeitung für Stadt und Land*, 21.07.1889., Nr. 164, S. 3.

81 Wöhrmanisches Kraal. *Rigasche Zeitung*, 02.05.1912., Nr. 101, S. 5; T. Piedzīvojums Vinē un citur. *Mājas Viesis*, 29.10.1873., Nr. 42, 335. lpp.; Rīgas notikumi. *Dienas Lapa*, 14.08.1889., Nr. 182, 3. lpp.

82 Gājiens pa pasaules izstādi un tās apkārtni. *Balss*, 28.06.1900., Nr. 26, 1. lpp.; Somali nēģeri. *Dzimtenes Vēstnesis*, 28.04.1912., Nr. 97, 9. lpp.

83 J. Nēģeri Torņakalna dārzā. *Dienas Lapa*, 19.07.1889., Nr. 161, 3. lpp.

84 Rīgas notikumi. *Dienas Lapa*, 16.08.1889., Nr. 184, 3. lpp.

Dīvaiņu izrādes Rīgā

Ilgajā 19. gadsimtā Ziemeļamerikā un kontinentālajā Eiropā dīvaiņu šovus uztvēra kā institucionalizētas cilvēcisko dīvainību izstādes.⁸⁵ Sociāli mediētā kultūras citādības konstruēšanas procesā frīku šovi ierāmēja ķermeņu atšķirības,⁸⁶ izmantojot izejvielas, ko piedāvāja cilvēku fiziskā daudzveidība un priekšstati. Atgādināms, ka dažādās kultūrās atšķirās priekšstati par to, kas ir glīts vai normāls augums. Līdz ar to arī skaistuma un citu kultūras funkciju dēļ pārveidots ķermenis – indiāņu tetovējumi vai Mjanmas karenu-padaungu sieviešu kakla gredzenu izstieptie kakli arī tika uzskatīti par kroplību un demonstrēti brīnumu muzejos vai brīnumu kabinetos. Dīvaiņu izrādes bija kultūras performances, kurās, Gārlendas-Tomsones vārdiem izsakoties, uz postamenta novietots ķermenis kļuva par izceltu tekstu, kas lasīts atbilstoši skatītāju izpratnei, vajadzībām un vēlmēm.

Ilgā 19. gadsimta laikā Rīgā izrādīti daudzi dažādu medicīnisku, tai skaitā ģenētisku problēmu skarti cilvēki,⁸⁷ kuri, viņus skatuviskojot, pārtapuši dažādos tēlos – “pērtiķsievietē” vai “sievietē lācī”, “dzīvā pērtiķa meitā”, Siāmas dvīņos, “īstajos actekos”, Goliātos, milžos un rūķos. Cilvēku sugas evolūcija izmantota tēliem, ko iemiesoja hipertrihozes skartās Hulija Pastrana (*Julia Pastrana*, 1834–1860, Rīgā – 1859)⁸⁸ un Krao Farini (*Krao Farini*, 1876–1926, Rīgā – 1895).⁸⁹ Abas dāmas slimības noteiktā ķermeņa apmatojuma dēļ tika saistītas ar pērtiķiem. Tāpat viņu kontekstā aktuāli bija arī dzimuma stereotipi – priekšstati par to, kā jāizskatās sievietei.

Atsevišķu dzīvnieku sugu nosaukumu piešķiršana dīvaiņu izstādēs eksponētajiem tēliem bija ierasta prakse. Eiropas un Ziemeļamerikas publika iepazina ziloņcilvēku Džozefu Meriku (*Joseph Carey Merrick*, 1862–1890), kamieļmeiteni Ellu Hārperi (*Ella Harper*, 1870–1921), zēnu ar suņa seju Jo-Jo – Fjodoru Jevtiščevu (arī Jevtihijevs; *Fedor Adrianovich Jeftichew*, 1868–1904), krabju zēnu Fredu Vilsonu (*Fred Wilson*, 1866–?) un citus.⁹⁰ Rīgā bez jau minētajām “pērtiķsievietēm” bija aplūkojams “vīrietis pērtiķis” (1898),⁹¹ Šulces panoptiks eksponēja

85 Bogdan 1990; Boëtsch, Blanchard et al. 2008, 62–72.

86 Garland-Thomson 1997, 60.

87 Boldāne-Zeļenkova 2023 izstāde.

88 Mannigfaltiges. *Rigasche Zeitung*, 19.04.1860., Nr. 89, S. 3; Julia Pastrana. *Rigasche Zeitung*, 25.03.1859., Nr. 69, S. 3.

89 Sludinājums. *Baltijas Vēstnesis*, 21.01.1895., Nr. 17, 1. lpp.

90 Syracuse University Libraries Special Collections Research Center, Becker collection of Charles Eisenmann photographs, Box 1, 2; Bogdan 1990; Mitchell 1979.

91 Sludinājums. *Rīgas Pilsētas Policijas Avīze*, 16.09.1898., Nr. 201, 1. lpp.

“vīru ar putna galvu” *Dobos Janos* (1893)⁹² un milzu akvārijā “dzīvo eksponātu” Oskaru Duburgu (1875), kurš dēvēts par cilvēku-zivi (*Fischmann*).⁹³

1870. gada aprīlī savas pēdējās Eiropas tūres ietvaros Rīgā viesojās par medicīnas mīklu dēvētie kopā saaugušie Siāmā (mūsd. Taizeme) dzimušie dvīņi Čangs un Engs Bunkerī (1811–1874; no viņiem arī cēlies nosaukums “Siāmas dvīņi”). Viņus pavadīja divi no abu daudzajiem bērniem⁹⁴ – Enga dēls Džeimss (*James Montgomery Bunker*, 1848–1921) un Čenga dēls Alberts (*Albert Lemuel Bunker*, 1857–1944).⁹⁵ Vietējā, galvenokārt vācu prese centās apmierināt lasītāju ziņkāri, vēstot par dvīņu nevienkāršo ikdienu, sadarbību, ģimenēm un šauru ādas strēmeli, kas paribē abus vienoja.⁹⁶ Ķīniešu Bunkeru, tāpat kā meksikānietes Hulijas Pastranas, skatuves tēlos izcēla gan etniskās iezīmes, gan ķermeņa anomālijas (*racial freaks*). Šajā kontekstā brāļi dzīvoja, spītējot jebkādiem rasiskiem aizspriedumiem, – viņi apprecēja “baltās” sievietes, radīja kuplas ģimenes, bija zemes īpašnieki un veiksmīgi uzņēmēji. Tas piesaistīja auditorijas interesi arī Rīgā. Bunkerī nebija vienīgie kopā saaugušie dvīņi, kas aplūkojamajā laika posmā eksponējās šeit. 1891. gada rudens sākumā Šulces panoptikā bija apskatāmi “Siāmas dvīņi”,⁹⁷ bet 1894. gada septembrī Vecrīgā – māsas Radika un Dodika (*Radhika* un *Dudhika Nayak*, 1888–1902 un 1903),⁹⁸ kurām 1902. gadā veikta atdalīšanas operācija.

Plašākais Rīgā aplūkojamo dīvaiņu izrāžu piedāvājums izaicināja sabiedrības priekšstatus par normālām auguma proporcijām. Tie bija “dzīvie eksponāti” ar ievērojamu aptaukošanos, giganti un punduri. Viens no šī žanra izpildītājiem – milzis Ādolfs Gordovskis (*Gordoffski*) – bija vietējās izcelsmes.⁹⁹ Vidzemes giganta augums bija 2 m 35 cm.¹⁰⁰ Lai izceltu kontrastu ķermeņu aprisēs, resni, gara un īsa auguma īpašnieki eksponēti vienā izrādē. 1871. gadā mākslinieks

92 Locales. *Düna Zeitung*, 02.08.1893., Nr. 171, S. 4, 6.

93 *Zeitung für Stadt und Land*, 03.12.1875., Nr. 281, S. 4.

94 Piebilstams, ka dvīņubrāļi 1843. gada 15. aprīlī slēdza laulību ar māsām Sāru (*Sarah Yates*, 1822–1892) un Adelaidi (*Adelaide Yates*, 1823–1917) Jeitsām (The University of North Carolina at Chapel Hill Louis Round Wilson Special Collections Library: Graves, Jesse F. Life of Eng and Chang Bunker, the Original Siamese twins) un abās ģimenēs kopā piedzima 21 bērns (Bryant Bunker 2001).

95 The University of North Carolina at Chapel Hill Louis Round Wilson Special Collections Library: Bryant Bunker 2001 un Huang 2018, p. xxii.

96 Mannigfaltiges. *Libausche Zeitung*, 12.01.1861., Nr. 5, S. 4; Mannigfaltiges. *Libausche Zeitung*, 14.08.1865., Nr. 95, S. 3; *Rigasche Zeitung*, 15.10.1868., Nr. 240, S. 2.

97 Sludinājums. *Baltijas Vēstnesis*, 07.09.1891., Nr. 202, 4. lpp.

98 Sludinājums. *Baltijas Vēstnesis*, 10.09.1894., Nr. 201, 4. lpp.; A. Kopā saauguši dvīņi. *Baltijas Vēstnesis*. 19.08.1894., Nr. 186, 3. lpp.

99 Der Riese Gordoffsk. *Düna Zeitung*, 22.01.1890., Nr. 17, S. 2, 3.

100 Par kādu milzi Vidzemnieku. *Balss*, 17.01.1890., Nr. 3, 6. lpp.

Jūliuss Dērings šādu Vērmaņdārzā redzētu izrādi aprakstīja savā dienasgrāmatā: “[...] uzstājās milzenes – māsas Flora un Roza no Ņelnes, kopā ar milzi Rikoto no Marsēlas un punduri Tompusu (26 gadus vecs, vienu aršinu divus veršokus [nepilnu metru. – I. B.-Z.] garš un 28 mārciņas [nepilnus 13 kg. – I. B.-Z.] smags). Šīs sievietes bija ne tikai garas, bet arī resnas, īsti tauku blāķi.”¹⁰¹ Kā “tauku blāķi” eksponētas arī šveiciete Elslī, kas Rīgā viesojās vismaz divreiz – 1868. un 1873. gadā,¹⁰² un “freilene Mari”¹⁰³

Vēl viena no dīvaiņu izrādēm, kas bija pieejama arī Rīgas publikai, ietvēra cilvēku bez locekļiem eksponēšanu. Šeit galvenokārt viesojās cilvēki, kas tādi dzimuši vai dzīves laika zaudējuši abas rokas, – vīniete Agate,¹⁰⁴ Luīze Ebighausena,¹⁰⁵ Bella Irvani¹⁰⁶ un “mākslinieks bez rokām” Mišatova muzeja ietvaros.¹⁰⁷ Viņu pielāgošanās spējas – prasme ēst, rakstīt, zīmēt un pat adīt, izmantojot kājas, – pārsteidza publiku.

Viesizrādēs Rīgā tāpat bijuši arī vairāki albīni¹⁰⁸ un tetovētā dāma La belle Iréne.¹⁰⁹ No pasaulslaveno “dzīvo eksponātu” plejādes, kas pārskata periodā viesojušies Rīgā, jāmin arī 1897. un 1898. gadā par “īstajiem actekiem” dēvētie, ar mikrocefāliju sirgstošie salvadorieši Maksimo un Bartolo.¹¹⁰ (5. att.)

Dīvaiņu izrādes Rīgā organizētas dažādos sastāvos – tās bija gan monoizrādes ar viena aktiera piedalīšanos, kā gadījumos ar Huliju Pastranu vai “milzu dāmu” Elslī, gan četru–piecu aktieru grupā, kā gadījumā ar 1871. gada vasarā Vērmaņdārzā skatāmo “milžu un pundura” kompāniju, gan cirka programmu vai panoptiku ekspozīciju sastāvā. Atšķirībā no lielajām etnogrāfiskajām izstādēm dīvaiņu izrādes varēja notikt cauru gadu, tās nebija piesaistītas gadalaikiem vai kultūras norišu kalendāram. Arī dīvaiņu izrāžu kontekstā joprojām neatbildēts ir jautājums par to pieejamību visiem rīdziniekiem. Ja 19. un 20. gadsimta mijā brīnumu kabineti vai tirgus būdās eksponētie dīvaiņi atrašanās vietas un ieejas maksas

101 Dērings 2019, 172.

102 Elslī. *Rigasche Zeitung*, 15.05.1868., Nr.111, S. 4; Elslī. *Rigasche Zeitung*, 22.08.1873., Nr. 194, S. 4.

103 Fräulein Marie. *Rigasche Zeitung*, 25.10.1875., Nr. 248, S. 4.

104 Agathe, die schone Wienerin. LU Akadēmiskās bibliotēkas Reto grāmatu un manuskriptu nodaļa: R22 159; Hôtel Bellevue. *Rigasche Zeitung*, 14.03.1877., Nr. 59, S. 4.

105 Sludinājums. *Zeitung für Stadt und Land*, 10.08.1871., Nr. 182, S. 4.

106 Bella Irvani. *Zeitung für Stadt und Land*, 25.01.1893., Nr. 19, S. 3.

107 Sludinājums. *Rīgas Pilsētas Policijas Avīze*, 08.05.1901., Nr. 101, 4. lpp.

108 Sludinājums. *Rīgas Pilsētas Policijas Avīze*, 19.09.1893., Nr. 206, 4. lpp.

109 La belle Iréne. *Baltijas Vēstnesis*, 22.04.1894., Nr. 89, 3. lpp.

110 Acteki. *Baltijas Vēstnesis*, 24.12.1897., Nr. 290, 4. lpp.

5. att. "Īstie acteki" Rīgā, Audēju ielā 12, 1897. gada decembrī. Attēls no: *Rīgas Pilsētas Policijas Avīze*, 25.12.1897., ielikums Fig. 5. "The Real Aztecs" in Riga, 12 Audēju Street, December 1897. Image from: *Rīgas Pilsētas Policijas Avīze* (Riga City Police Newspaper), 25.12.1897, insert

dēļ bija pieejami gandrīz visiem Rīgas sabiedrības slāņiem, tad to nevar teikt par 19. gadsimta vidū Mazajā ģildē bijušajiem Huliju Pastranu vai brāļiem Bunkeriem.

Cilvēku fiziskās anomālijas, ķermeņa deformācijas vienmēr saistījušas sabiedrības ziņkārību, ko izklaides industrijā nodarbinātie prasmīgi izmantoja, gatavojot vilinošus saukļus un spēcīgas emocijas raisošus tekstus, kuros epiteti "riebīgs", "neglīts", "pretīgs", "nožēlojams" un tamlīdzīgi bija ierasti. Par pasaules brīnumiem dēvētie "dzīvie eksponāti", kurus tiecās redzēt pārsteigumus alkstošā publika, cieņpilni centās attaisnot skatītāju gaidas. Tāds bija viņu darbs un bieži vien arī izvēle.

Laikmetā, kurā sabiedrība dinamiski mainījās, kurā strauji attīstījās dabaszinātnes, cenšoties visu klasificēt, sarindot un izskaidrot, kurā paplašinājās informācijas pieejamība, kurā uzplauka izklaides industrija, sabiedrībai bija akūta nepieciešamība pēc sensācijas, pārsteiguma, pat šoka. Dīvaiņu izrādes, kurās savijās medicīniskas diagnozes, evolūcijas procesos rasti skaidrojumi un izklaides industrijas reklāmas triki, spēja to piedāvāt. Arī Rīgā.

Nobeigumam

Atbilstot modernitātes prasībām, dzīvās izstādes – cilvēku ķermeņu ekspozīcija ar mērķi komunicēt viņu fiziskās atšķirības – ilgā 19. gadsimta gaitā bija iecienīta sabiedrības izklaide, kas noteiktās formās (oriģināls un/vai pakalpojums) un vietās (elitāri nami, pilsētas parki, cirks vai brīnumu kabineti un gadatirgi) bija pieejama arī Krievijas impērijas Baltijas guberņu nozīmīgākajā pilsētā Rīgā.

Rīgas kultūrvidē bija vērojamas gan Eiropas koloniālo procesu iniciētās etnogrāfiskās izstādes, gan priekšstatus par (ne)normālu cilvēka augumu izaicinošie dīvaiņu šovi. Vizuāli un caur tēlam vai tēlu grupai piedēvētu stāstu maksāspējīgie rīdzinieki iepazīna Ziemeļamerikas un Dienvidamerikas, Austrālijas un Okeānijas, Āfrikas, Āzijas un Eiropas ziemeļu tautas, meklējot apstiprinājumu preses izveidotajiem, kultūras un rasu atšķirībās, kā arī sociālās evolūcijas idejās balstītajiem priekšstatiem. Dīvaiņu izrādēs, skatuvīskojot ķermeņa nepilnības (kropļību), redzētie “dzīvie eksponāti” ne vien izrādīja augumu, bet dažkārt iemiesoja mītus par cilvēces evolūcijas pakāpieniem, piemēram, “pērtiķcilvēkiem”, “īstiem actekiem”, kas tobrīd bija sabiedrības uzmanības centrā.

Neraugoties uz latviešu preses empātisko vai vācu preses aizbildniecisko toni dzīvo izstāžu aprakstā, kā vieni, tā otri skaidri apzinājās robežu starp sevi un “dzīvajiem eksponātiem” un savu piederību civilizētajiem, kristīgajiem, baltajiem eiropiešiem pretstatā “dabas bērniem”, pagāniem un brūnas, melnas, sarkanas ādas krāsas citu rasu pārstāvjiem. Diskusijas raisījās par koloniālisma spēju nest civilizāciju iekarotajās zemēs un kultūrās, kam latviešu presē iebilsts, uzskatot, ka šajā procesā materiālo labumu gūšana ievērojami dominēja pār kolonizēto tautu apgaismošanas ideju.

Daudzkārt historiogrāfijā citētais, 19. gadsimta realitāti atspoguļojošais sauklis “redzēt ir zināt”, iespējams, izskaidro sabiedrības interesi par 21. gadsimta cilvēkam grūti izprotamo izklaides veidu, ko pārstāv rakstā aplūkotās dzīvās izstādes. Kopīgi redzētais, kopīgi uzzinātais veidoja noteiktu kopības un piederības sajūtu, sniedzot nepieciešamo apliecinājumu dzīvo izstāžu vērotājiem Parīzē, Londonā, Varšavā vai Rīgā par viņu piederību Eiropai, kultūrai, kristietībai, civilizācijai un baltajai rasei, kas laikmeta kontekstā bija nozīmīgs faktors.

Ekspozīcijas citādības vēsture sniedz ieskatu ne vien izklaides industrijas attīstībā Rīgā un Krievijas impērijas Baltijas guberņu pilsētās, tā iekļaujas stāstā par sabiedrības zināšanu veidošanos. Lai gan tas ne vienmēr bijis glīts un mūsdienu ētikas normām atbilstošs, arī šim stāstam kā jebkuram vēstures notikumam jātiek izstāstītam un izdiskutētam.

BIBLIOGRĀFIJA / BIBLIOGRAPHY

Avoti / Primary Sources

Syracuse University Libraries Special Collections Research Center, Becker collection of Charles Eisenmann photographs, Box 1, 2, 13: 1021–1111, 1148–1207.

The University of North Carolina at Chapel Hill Louis Round Wilson Special Collections Library: P 3761/1, 7–11.

Washington University, the Allen South Library, Special Collections PH Coll 756.35.

Publicētie avoti / Published Sources

Prese / Press

Balss (1878–1915).

Baltijas Vēstnesis (1868–1915).

Dienas Lapa (1886–1915).

Dūna Zeitung (1887–1915).

Dzimtenes Vēstnesis (1907–1915).

Jaunās Latviešu Avīzes (1909–1915).

Latviešu Avīzes (1822–1915).

Libausche Zeitung (1859–1915).

Mājas Viesis (1856–1910).

Rigasche Rundschau (1895–1915).

Rigasche Stadtblätter (1810–1907).

Rigasche Zeitung (1802–1915).

Rīgas Pilsētas Policijas Avīze (1889–1902).

Rizhskoe obozrenie (1915).

Tas Latviešu Laužu Draugs (1832–1837).

Zeitung für Stadt und Land (1866–1894).

Izrāžu bukleti / Promotional Leaflets

Urbahs, Alberts (1901). *Amazoņu trupa. Dahomejas (Āfrikas vakara piekraste) bijušā Dahomejas karaļa Benhancina miesas sargi*. Rīga: B. Serensena drukātava.

Ego dokumenti / Ego Documents

Dēriņš, Jūliuss (2019). *Iepazīstot Latviju: mākslinieka Jūliusa Dēriņa ceļojumu piezīmes. 19. gadsimta otrā puse*. Rīga: Latvijas Nacionālais arhīvs.

Hagenbeks, Kārlis (1943). *Par zvēriem un cilvēkiem. Kārļa Hagenbeka pieredzējumi un piedzīvojumi*. No vācu val. tulk. L. Skalbe. Rīga: Pētera Mantinieka apgāds.

Panteniusa, Luīze (1997). *Jaunības atmiņas par veco Rīgu*. No vācu val. tulk. S. Brice. Aizpute: Apgāds "Harro von Hirschheydt".

The University of North Carolina at Chapel Hill Louis Round Wilson Special Collections Library: Manuscript: Judge Jesse Franklin Graves (1829–1894). *Life of Eng and Chang Bunker, the Original Siamese twins*.

Literatūra / Secondary Sources

- Abbattista, Guido (ed.) (2014). *Moving Bodies, Displaying Nations: National Cultures, Race and Gender in World Expositions Nineteenth to Twenty-first Century*. Trieste: Edizioni Università di Trieste.
- Ames, Eric (2008). *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*. University of Washington Press.
- Andreassen, Rikke (2015). *Human Exhibitions: Race, Gender and Sexuality in the Ethnic Displays*. Burlington, VT: Ashgate Publishing.
- Auerbach, Jeffrey A.; Hoffenberg, Peter H. (eds.) (2008). *Britain, the Empire, and the World at the Great Exhibition of 1851*. Ashgate Publishing.
- Baldunčiks, Juris (red.) (2003). *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Jumava.
- Barnum, Phineas Taylor (2017). *The Life of Barnum the World-Renowned Showman*. William Collins.
- Blanchard, Pascal et al. (eds.) (2008). *Human Zoos. Science and Spectacle in the Age of Colonial Empires*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Bogdan, Robert (1990). *Freak Show. Presenting Human Oddities for Amusement and Profit*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Boldāne-Zeļenkova, Ilze (2022a). Dahomejas amazones Rīgas 700. jubilejas svinībās: “pasākuma nagla” vai vulgāra izklaide? *LU 80. starptautiskās zinātniskās konferences sekcijas “Sabiedrība Latvijas teritorijā: saskarsmes un procesi vēsture” tēzes. Rīga, 2022. gada 3. un 4. marts*, 13. lpp. Pieejams: <https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/57007>
- Boldāne-Zeļenkova, Ilze (2022b). Displaying Exotic Otherness: Does the Space Matter? *Journal of Ethnology and Folkloristics*, 16 (2), pp. 55–75.
- Boldāne-Zeļenkova, Ilze (kuratore) (2023). Dzīvās izstādes Latvijas teritorijā 19. gadsimta otrajā un 20. gadsimta pirmajā pusē. Virtuālā izstāde. Pieejams: <https://dzivasizstades.wixsite.com/divaini>
- Boldāne-Zeļenkova, Ilze; Czarnecka, Dominika (sast.) (2023). *International Conference Contentious Collections in Central and Eastern Europe: The Legacy of Ethnographic Shows and Beyond. 26–27 October, 2023. Institute of Latvian History, University of Latvia. The book of abstracts*. Pieejams: <https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/64835>.
- Boëtsch, Gilles; Blanchard, Pascal (2008). The Hottentot Venus: Birth of a ‘Freak’. *Human Zoos. Science and Spectacle in the Age of Colonial Empires*. Ed. by Pascal Blanchard et al. Liverpool: Liverpool University Press, pp. 62–72.
- Bruckner, Sierra A. (1999). *The Tingle-Tangle of Modernity: Popular Anthropology and Cultural Policy of Identity in Imperial Germany*. PhD dissertation. Department of History, University of Iowa.
- Bryant Bunker, Jessie (2001). *The Connected Bunkers*. USA: Jostens Graphics.
- Carneiro, Robert L. (2003). *Evolutionisms in Cultural Anthropology. A Critical History*. New York: Routledge.
- Czarnecka, Dominika (2018). “A w niedzielę szło się oglądać ludzi”. Pokazy etnograficzne we Wrocławskim ogrodzie zoologicznym 1876–1930. *Etnografia Polska*, LXII (1–2), pp. 183–198.

- Czarnecka, Dominika (2019). Consuming Masculinity and Race: Circus Bodies in Strength Shows and Wrestling Fights. *Acta Ethnographica Hungarica*, 64 (1), pp. 111–135.
- Czarnecka, Dominika (2020). Black Female Bodies and the ‘White’ View: The Dahomey Amazon Shows in Poland at the End of the Nineteenth Century. *East Central Europe*, 47 (2–3), pp. 285–312.
- Czarnecka, Dominika; Demski, Dagnosław (2021). Introduction: From Western to Peripheral Voices. *Staged Otherness: Ethnic Shows in Central and Eastern Europe, 1850–1939*. Ed. by Dagnosław Demski, Dominika Czarnecka. Budapest; Vienna; New York: CEU Press, pp. 1–41.
- Demski, Dagnosław (2021). The (Ethno-)Drama of Exoticism: Ethnic Shows as a Medium. *Staged Otherness: Ethnic Shows in Central and Eastern Europe, 1850–1939*. Ed. by Dagnosław Demski, Dominika Czarnecka. Budapest; Vienna; New York: CEU Press, pp. 167–200.
- Demski, Dagnosław; Czarnecka, Dominika (eds.) (2021). *Staged Otherness: Ethnic Shows in Central and Eastern Europe, 1850–1939*. Budapest; Vienna; New York: CEU Press.
- Dreesbach, Anne (2012). Colonial Exhibitions, ‘Völkerschauen’ and the Display of the ‘Other’. *European History Online*. Pieejams: <http://www.ieg-ego.eu/dreesbacha-2012-en> (skatīts 25.10.2022).
- Garland-Thomson, Rosemarie (ed.) (1996). *Freakery: Cultural Spectacles of the Extraordinary Body*. New York: New York University Press.
- Garland-Thomson, Rosemarie (1997). *Extraordinary Bodies: Figuring Physical Disability in American Culture and Literature*. Columbia University Press.
- Garland-Thomson, Rosemarie (2017). Julia Pastrana, the “extraordinary lady”. *ALTER, European Journal of Disability Research*, 11 (1), pp. 35–49.
- Garrod, Joel Z. (2006). A Brave Old World: An Analysis of Scientific Racism and BiDiI®. *McGill Journal of Medicine: MJM*, 9 (1), pp. 54–60.
- Harrison, Nicholas (2019). *Our Civilizing Mission. The Lessons of Colonial Education*. Liverpool University Press.
- Hoffenberg, Peter H. (2001). *An Empire on Display. English, Indian, and Australian Exhibitions from the Crystal Palace to the Great War*. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press.
- Huang, Yunte (2018). *Inseparable: the Original Siamese Twins and Their Rendezvous with American History*. New York: Liveright Publishing Corporation.
- Kontler, Lázsló (2020). Relocating the “Human Zoo”: Exotic Displays, Metropolitan Identity, and Ethnographic Knowledge in Late Nineteenth-Century Budapest. *East Central Europe*, 47 (2–3), pp. 173–201.
- Kopania, Izabela (2019). In the Footsteps of Julia Pastrana. *Acta Ethnographica Hungarica*, 64 (1), pp. 27–64.
- Ķikuts, Toms (2016). 1896. gada Latviešu etnogrāfiskā izstāde – laikmeta lieciniece. *Latviešu etnogrāfiskā izstāde 1896*. Sast. Sanita Stinkule. Rīga: Neputns, 16.–87. lpp.

- Lindfors, Bernth (ed.) (1999). *Africans on Stage. Studies in Ethnological Show Business*. Bloomington: Indiana University Press.
- Lipša, Ineta (2012). *Izklaides kultūra Latvijā: morāles komunikācijas aspekti (1918–1934)*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Lukin, Katrin (2023). “The animal place”. Nenets encounters with Völkerschauen. *International Conference Contentious Collections in Central and Eastern Europe: The Legacy of Ethnographic Shows and beyond 26–27 October 2023 Institute of Latvian History, University of Latvia. The book of abstracts*, p. 32. Pieejams: <https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/64835>.
- McLean, Ian (2012). Reinventing the Savage. *Third Text*, 26 (5), pp. 599–613.
- Mitchell, Michael (1979). *Monsters of the Gilded Age. The Photographs of Charles Eisenmann*. Toronto: Gage Publishing.
- Morard, Annick (2016). Julia Pastrana ou les aventures extraordinaires de «la femmésinge» en Russie. *Cahiers du monde russe*, 57 (4), pp. 765–790.
- Oberlenders, Ervīns (2004). Rīgas izaugsme par daudz nacionālu ekonomisko metropoli. *Katram bija sava Rīga: Daudznacionālas pilsētas portrets no 1857. līdz 1914. gadam*. Sast. Ervīns Oberlenders, Kristīne Volfarte. Rīga: AGB, 11.–30. lpp.
- Pels, Peter (1997). The Anthropology of Colonialism: Culture, History, and the Emergence of Western Governmentality. *Annual Review of Anthropology*, 26, pp. 163–183.
- Poignant, Roslyn (2004). *Professional Savages: Captive Lives and Western Spectacle*. Yale University Press.
- Půtová, Barbora (2018). Freak shows. Otherness of the Human Body as a Form of Public Presentation. *Anthropologie*, 56 (2), pp. 91–102.
- Rothfels, Nigel (2002). *Savages and Beasts: the Birth of the Modern Zoo*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Sánchez-Gómez, Luis A. (2013). Human Zoos or Ethnic Shows? Essene and contingency in Living Ethnological Exhibitions. *Culture & History Digital Journal*, 2 (2), 31.12. 2015. doi: <http://dx.doi.org/10.3989/chdj.2013.022>.
- Staszak, Jean-François (2015). Performing Race and Gender: the Exoticization of Josephine Baker and Anna May Wong. *Gender, Place & Culture*, 22 (5), pp. 626–643.
- Straubergs, Jānis (2019). *Rīgas vēsture XII–XX gadsimts*. Rīga: Latvijas Mediji.
- Thode-Arora, Hilke (1989). *Für fünfzig Pfennig um die Welt: Die Hagenbeckschen Völkerschauen*. Frankfurt am Main; New York: Campus.
- Thode-Arora, Hilke (ed.) (2014). *From Samoa with Love?: Retracing the Footsteps*. Hirmer.
- Thode-Arora, Hilke (2021). The Hagenbeck Ethnic Shows: Recruitment, Organization, and Academic and Popular Responses. *Staged Otherness: Ethnic Shows in Central and Eastern Europe 1850–1939*. Ed. by Dagnosław Demski, Dominika Czarnecka. Budapest; Vienna; New York: Central European University Press, pp. 45–76.
- Vermeulen, Han F. (2015). *Before Boas: The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment*. Lincoln & London: University of Nebraska Press.
- Wortman, Richard (2014). *Visual Texts, Ceremonial Texts, Texts of Exploration: Collected Articles on the Representation of Russian Monarchy*. Boston: Academic Studies Press.

LIVE EXHIBITIONS IN RIGA DURING THE LAST DECADES OF THE 19TH CENTURY AND FIRST DECADES OF THE 20TH CENTURY

Ilze Boldāne-Zeļenkova

Dr. hist., senior researcher, Institute of Latvian History, University of Latvia

Research interests: ethnic otherness, live exhibitions in Latvia in the 19th century and at the beginning of the 20th century, the history of ethnography

From the second part of the 19th century till the First World War, the schedule of cultural events in Riga, capital of Latvia, featured a diverse range of performances by ethnic groups and freaks. The study's source material, which include press announcements, posters, and memoirs, document over 40 live exhibitions during this period. The availability of European and globally renowned actors in this genre, for the pleasure of Riga's inhabitants and visitors, was ensured by the city's location at the intersection of significant transportation routes, being under the influence of different cultures, and in the network of ethnographic industry enterprises. The study delves into various exotic performances shown in Riga, examining their connection to the era's common notions about races and evolution.

Keywords: ethnographic shows, freak shows, staged otherness, the live exhibits, modernity, Riga

Summary

The long 19th century brought significant changes to society's structure, values, knowledge, and choices. Shifts occurred in the public entertainment habits, which were aided by a varied range of offerings catering to everyone's taste and income. These also impacted the territory of Latvia, which was part of the Baltic provinces of the Russian Empire at the time. The modern transportation infrastructure, entertainment industry connections, and the local Baltic Germans' tight cultural and economic ties with their compatriots in the German regions (from 1871 in the German Empire) ensured that many, if not all, artists and troupes of various genres on their way to St. Petersburg stopped in modern Latvia's capital for guest performances, including those whose primary activity was staging otherness.

In the era when the natural sciences were rapidly expanding, striving to classify, rank, and explain everything, visitors were enticed by cabinets of curiosities (Kunstkammern) and panoptic, live exhibitions, and performances. Audiences were particularly interested in external otherness – people's physical, social, and lifestyle differences, which can be explained within the context of then-developing racial and evolutionary theories or their interpretations. The increasing level of public interest in such content was met by using

the then-popular form of cultural communication: exhibitions, including live or living exhibitions or “exotic” shows, promoted under the influence of colonial policy and which were conceived as both entertaining and educational events with the participation of people of non-European origin or people with physical or mental disabilities.

Live exhibitions were held in Dubulti, Cēsis, Jelgava, and Liepāja, but the majority were concentrated in modern Latvia’s capital – Riga. The goal of this article is to provide insight into the presence of a controversial, knowledge- and prejudice-increasing type of entertainment – live exhibitions – in Riga’s cultural environment, highlighting the diversity of their variations as well as their role in Riga residents’ entertaining habits and beliefs.

During the period under consideration, Riga hosted at least 18 ethnographic exhibitions, at least 25 freak events, and various expositions in panoptics and itinerant anatomical museums with both living and non-living (stuffed animals, wax figures, bone material) exhibits. Venues in Old Riga (Iekšrīga, Innenstadt) include 12 and 18 Audēju Street, Basteja Square, Jēkaba Square, 15 and 20 Kalķu Street, 15 Lielā Smilšu Street, 13 Šķūņu Street, 15 Tirgoņu Street, 30 Valņu Street, and adjoining parks Ķeizardārzs and Vērmaņdārzs, as well as Torņakalns Park on the opposite bank of the Daugava river, and the Riga Zoo opened in Ķeizarmežs in 1912. The venues, and the entrance cost, cast doubt on the events’ equal accessibility to all Riga residents and tourists, giving the wealthiest part of society and Baltic Germans an advantage.

The first known exposition in Riga, which offered visitors the chance to see the bodies of five people representing the five “human races”, took place at the end of 1835. Representatives from practically every part of the earth – America, Australia, Oceania, Africa, and Asia – exhibited in Riga in the course of the 19th century, with a specific emphasis in the closing decades. In addition, the inhabitants of the northern nations, deemed “exotic” in the Russian Empire, were shown here. Ethnographic troupes in Riga, like elsewhere in Central and Eastern Europe, ranged in size from a few people in the Nenets group to several dozen troupe members at displays representing Africa and Asia.

Freak shows, which combined medical diagnoses, evolutionary explanations, and entertainment business marketing stunts, were able to provide this. Throughout the 19th century, a great number of persons with various medical, including genetic, issues were displayed in Riga, who transformed into various characters on the stage: “monkey woman” or “bear woman”, “live monkey daughter”, Siamese twins, “real Aztecs”, and Goliaths, Giants, and Dwarves.

The successful marketing of live exhibitions and information in the press several years after the guest performances of live exhibits in Riga, even despite obstacles in environmental and financial accessibility, contributed to the fact that during the long course of the 19th century, Latvian society in cities and in the countryside also got to know this form of entertainment. This was confirmed by imitations of these performances that occurred at city and town fairs, although these were quite inept.

Despite the sympathetic tone of the Latvian press and the patronising tone of the German press in describing live exhibitions, both peoples were clearly aware of the border and their belonging to the civilised, Christian, white Europeans, as opposed to the staged “children of nature”, pagans, and representatives of other races with brown, black, or red skin.

The slogan “to see is to know”, often quoted in historiography, reflects the reality of the 19th century, and probably also explains the public’s interest in the live exhibitions – a non-understandable way of entertainment for a person of the 21st century. The shared experience and knowledge acquired by attendance of ethnic and freak shows formed a certain sense of community and identity, providing the necessary confirmation to the visitors of live exhibitions in Paris, London, Warsaw, or Riga about their belonging to Europe, culture, Christianity, civilization, and the white race, which was an important factor in the context of the era.

Although it was not always pleasant or in line with modern ethical standards, this story, like one about any other historical event, deserves to be told, discussed, and examined.

Saņemts / Submitted 16.02.2023.

Pateicības / Acknowledgements

Raksts tapis projekta “Etnogrāfiskie un frīku šovi Latvijas teritorijā 19. un 20. gs. mijā – starp zinātni, izklaidi un homofobiju” (Nr. 1.1.1.2/VIAA/3/19/516) ietvaros.

Autore pateicas recenzentiem un žurnāla atbildīgajai redaktorei Evai Eihmanei par vērtīgajiem ieteikumiem raksta uzlabošanai.

© 2024 Ilze Boldāne-Zeļenkova, Latvijas Universitāte

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons

Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).